

Ambedkar and Federalism: Strengthening Indian Democracy

Yashkumar Ruvekar

Department of Public Administration

Veer Narmad South Gujarat University Surat

Email:-yashruvekar3@gmail.com

Mo:-8200113151

Krishna Panchal

Department of Public Administration

Veer Narmad South Gujarat University Surat

Email:- krishnapanchal0208@gmail.com

Mo:- 8780321109

Abstract (સારાંશ)

આ સંશોધન પેપરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ડૉ. બી. આર. આંબેડકર દ્વારા ભારતીય બંધારણમાં પ્રસ્તાવિત ફેડરલ સિસ્ટમને વિશ્લેષણ કરવો અને તેની લોકશાહીન મજબૂતીમાં ભૂમિકા સમજવી છે. ભારતીય લોકશાહીન એક વૈવિધ્યપૂર્ણ સમાજમાં સ્થિરતા અને સમાનતા જાળવવા માટે ફેડરલિઝમને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ માનતી છે. અંબેડકરે ફેડરલ સિસ્ટમને માત્ર પ્રાદેશિક સત્તાનું વિતરણ નહીં, પરંતુ સામાજિક ન્યાય, નાગરિક સહભાગિતા અને રાજકીય સમાનતાનું સાધન તરીકે વિકસાવ્યું. પેપરમાં મુખ્યત્વે વર્ણનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી, મુખ્ય સ્ત્રોતો તરીકે બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ, ડૉ. બી. આર. આંબેડકર નાં લેખો અને બંધારણના નિયમોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. લેખમાં આંબેડકરના દ્રષ્ટિકોણ મુજબ “મજબૂત કેન્દ્ર સાથે રાજ્યોને પૂરતી સ્વતંત્રતા” ધરાવતી ફેડરલ માળખું કેવી રીતે વિવિધતા અને એકતાના સંતુલન માટે જરૂરી છે, તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. Contemporary India ના આધુનિક રાજકીય, નાણાકીય અને કાનૂની પડકારોનું વિશ્લેષણ કરીને, પેપર દર્શાવે છે કે આંબેડકરના ફેડરલ સિદ્ધાંતો આજે પણ કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો, નીતિનિર્માણ અને લોકશાહી પ્રભાવના ક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણ છે. અંતે, પ્રસ્તાવિત સુધારાઓ અને સહકારી સંઘવાદ ના પ્રયોગો દ્વારા ભારતીય લોકશાહીને વધુ સક્ષમ બનાવવાની દિશામાં માર્ગદર્શિકા પ્રદાન કરવામાં આવી છે.

Introduction (પરિચય)

ભારત એક વૈવિધ્યસભર દેશ છે, જ્યાં ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, જાતિ અને પ્રાદેશિક ભિન્નતાઓ જોવા મળે છે. આવા દેશમાં લોકશાહી સિદ્ધાંતોને જીવંત રાખવા માટે એક એવી શાસનવ્યવસ્થા જરૂરી હતી જે કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાનું સંતુલન જાળવી શકે. આ પાથે ડૉ. બી. આર. આંબેડકરએ ભારતના બંધારણમાં સંઘવાદ ને એક મુખ્ય તત્વ તરીકે સ્વીકાર્યો. આંબેડકરનું માનવું હતું કે ભારત માટે સંપૂર્ણ એકતાવાદી પદ્ધતિ યોગ્ય નહીં રહે, કારણ કે તે પ્રાદેશિક સ્વાયત્તતા અને લોકશાહી બંનેને ખતરામાં મૂકી શકે. તેથી તેમણે સંઘવાદી માળખાને એવી રીતે રચ્યું કે જેમાં કેન્દ્ર સરકાર પાસે પૂરતી શક્તિ રહે, પણ સાથે રાજ્યોને પણ સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરવાની તકો મળે. આંબેડકર સંઘવાદને માત્ર શાસનવ્યવસ્થાની રચના તરીકે નહીં, પણ લોકશાહીનું જીવંત તત્વ ગણાવ્યું. તેમનું માનવું હતું કે સત્તાનો વિતરણ માત્ર શાસન સુગમ બનાવવા માટે નથી, પરંતુ લોકોના વિવિધ વર્ગો અને પ્રદેશોના હિતોને સમાન રીતે પ્રતિબિંબિત કરવા માટે જરૂરી છે. તેમણે કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધોને સહકાર અને સહઅસ્તિત્વના સિદ્ધાંત પર આધારિત

બનાવ્યા, જે લોકશાહી પ્રક્રિયાને વધુ મજબૂત બનાવે છે.ભારતીય સંઘવાદની વિશેષતા એ છે કે તે એકતામાં વૈવિધ્ય ના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. આંબેડકરે લોકશાહી વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવા માટે બંધારણમાં એવી જોગવાઈઓ ઉમેરેલી કે જે રાજ્યોને સ્વાયત્તતા આપે છે, છતાં પણ દેશની એકતા અખંડ રહે. તેમનો દૃષ્ટિકોણ એ હતો કે “સંઘવાદ કોઈ કડક માળખું નહીં, પરંતુ એક જીવંત અને લવચીક વ્યવસ્થા છે”, જે સમય અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સ્વરૂપ પામી શકે.આ સંશોધન પત્રમાં આંબેડકરના સંઘવાદ સંબંધિત વિચારોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે. સાથે જ તે પણ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે કે તેમની વિચારધારા કેવી રીતે ભારતીય લોકશાહીનું પાયો મજબૂત બનાવે છે. આ અભ્યાસ દ્વારા આપણે સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું કે આંબેડકરના સંઘવાદી દૃષ્ટિકોણે ભારતને માત્ર રાજકીય રીતે જ નહીં, પરંતુ સામાજિક અને નીતિગત રીતે પણ કેવી રીતે એકતાબદ્ધ રાખ્યું છે.

Objectives of the Study (અભ્યાસના ઉદ્દેશો):-

આ સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ડૉ. બી. આર. આંબેડકર દ્વારા ભારતીય બંધારણમાં પ્રસ્તાવિત ફેડરલિઝમના દૃષ્ટિકોણનું વિશ્લેષણ કરવો અને તેની ભારતીય લોકશાહી મજબૂત કરવામાં ભજવાતી ભૂમિકા સમજવી છે.

- ભારતીય ફેડરલિઝમના બંધારણીય આધારનું વિશ્લેષણ કરવું, જે આંબેડકરે કલ્પિત કર્યું હતું, અને તે એકતા તથા વૈવિધ્ય વચ્ચે સંતુલન કેવી રીતે જાળવે છે તે સમજવું.
- આંબેડકર દ્વારા ફેડરલિઝમને માત્ર શાસનવ્યવસ્થા તરીકે નહીં, પરંતુ સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને સહકારી શાસનના સાધન તરીકે કેવી રીતે જોવામાં આવ્યું છે તેનો અભ્યાસ કરવો.
- ફેડરલ સિદ્ધાંતો અને લોકશાહી વચ્ચેના સંબંધોનું મૂલ્યાંકન કરવું, ખાસ કરીને આંબેડકરના વિચારો ભાગીદારી આધારિત અને સર્વસમાવેશી શાસન માટે કેવી રીતે યોગદાન આપે છે તે નિરખવું.
- આધુનિક સમયમાં ભારતીય ફેડરલ માળખાને સામનો કરવાના મુખ્ય પડકારો — જેમ કે અતિ-કેન્દ્રિકરણ, નાણાકીય અસમાનતા અને રાજકીય હસ્તક્ષેપ — ઓળખી તેમને આંબેડકરના દૃષ્ટિકોણથી પરખવા.

- આંબેડકરનું સહકારી અને લવચીક ફેડરલ મોડલ આજના શાસન, વિકેન્દ્રીકરણ અને પ્રાદેશિક વિકાસના પ્રશ્નોમાં કેવી રીતે પ્રાસંગિક છે તે ઉજાગર કરવું.

Historical Context (ઐતિહાસિક સંદર્ભ) ભારતમાં સંઘવાદની જરૂરિયાત:-

સ્વતંત્રતા પહેલા ભારતનો સામાજિક-રાજકીય પરિદૃશ્ય વિવિધતા અને વિભાજન દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ હતો. બ્રિટિશ વસાહતી રાજ્ય પ્રાંતો અને રજવાડાઓ પર અત્યંત કેન્દ્રિય વહીવટ પ્રણાલી દ્વારા શાસન કરતું હતું. જો કે, 1935 ના ભારત સરકારના કાયદાએ મર્યાદિત સંઘીય સુવિધાઓ રજૂ કરી, જેનાથી સંઘીય રાજનીતિનો પાયો નાખ્યો.

સ્વતંત્રતા પછી, બંધારણ સભાને એક મહત્વપૂર્ણ પડકારનો સામનો કરવો પડ્યો: વિવિધતાને સમાવીને રાષ્ટ્રીય એકતા કેવી રીતે જાળવી રાખવી. 1947 માં ભારતના આઘાતજનક વિભાજનથી વધુ વિભાજનનો ભય ઉભો થયો હતો. જવાહરલાલ નેહરુ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સહિત ઘણા નેતાઓએ મજબૂત કેન્દ્ર સરકારની હિમાયત કરી હતી. જો કે, આંબેડકરે સ્વીકાર્યું હતું કે વધુ પડતું કેન્દ્રીકરણ પ્રદેશો અને સમુદાયોને અલગ કરી શકે છે.

આમ, ભારતીય બંધારણને "રાજ્યોના સંઘ" તરીકે ડિઝાઇન કરવામાં આવ્યું હતું, છૂટક સંઘ તરીકે નહીં. "સંઘ" શબ્દ ઇરાદાપૂર્વક પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો - તે દર્શાવવા માટે કે ભારતીય સંઘ અવિનાશી છે અને રાજ્યોને અલગ થવાનો અધિકાર નથી. છતાં, આ મજબૂત કેન્દ્રીય માળખામાં, આંબેડકરે ખાતરી કરી કે રાજ્યોને તેમના પોતાના ક્ષેત્રમાં, ખાસ કરીને શાસન, સંસ્કૃતિ અને ભાષાના મામલામાં સ્વાયત્તતા મળે.

Review of Literature (સાહિત્ય સમીક્ષા):-

Valerian Rodrigues (2002) અને Christophe Jaffrelot (2005) દ્વારા આંબેડકરના રાજ્ય, સમાજ અને લોકશાહી માટેના વિચારો પર વિશ્લેષણ રજૂ થયું છે. તેમણે દર્શાવ્યું છે કે આંબેડકર ફેડરલ સિસ્ટમને માત્ર વહીવટી માળખું તરીકે નહીં, પરંતુ સામાજિક ન્યાય અને લઘુમતી સમુદાયોના રક્ષણ તરીકે જોઈ રહ્યા હતા. Eleanor Zelliot (1996) દ્વારા આંબેડકરના સામાજિક ઉકેલ અને ફેડરલિસમની કડી ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જે ભારતીય લોકશાહીને મજબૂત બનાવવામાં મદદરૂપ બની.

Granville Austin (1966) ના ગ્રંથ The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation માં ભારતીય બંધારણના ફેડરલ માળખાની ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ છે. K.C. Wheare (1963) દ્વારા "quasi-federalism" ની પરિભાષા આપવામાં આવી છે, જેમાં કેન્દ્રની મજબૂતી સાથે રાજ્યોને

પૂરતી સત્તાઓ આપવામાં આવે છે. M.P. Singh અને Rekha Saxena (2010) દ્વારા સહકારી સંઘવાદ ના અભ્યાસમાં દર્શાવાયું છે કે કાયદાકીય અને નીતિગત સ્તરે રાજ્ય-કેન્દ્ર સંબંધોની સુમેળતા જ ભારતના ફેડરલ સિસ્ટમને સુઘડ બનાવે છે.

એમ.પી. સિંહ અને રેખા સક્સેના (2010) ભારતીય ફેડરલિઝમના આધુનિક રૂપ એટલે કે સહકારી સંઘવાદ નો અભ્યાસ કરે છે અને તેને આંબેડકરના વિચારો સાથે જોડે છે. તેઓ કહે છે કે આંબેડકરની કલ્પના મુજબ કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સહકાર એ દેશના લોકશાહી માળખાને મજબૂત બનાવે છે. તેમના અભ્યાસમાં દર્શાવાયું છે કે આંબેડકરના ફેડરલ સિદ્ધાંતો આજના નીતિગત સહયોગ, નાણાકીય વિતરણ અને સામાજિક વિકાસની યોજનાઓમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેઓ સૂચવે છે કે આંબેડકરનું ફેડરલ વિચરણ આજના લોકશાહી શાસન માટે એક નૈતિક અને સંસ્થાગત માર્ગદર્શક તરીકે કાર્ય કરે છે.

પી. ઇશ્વર ભટ્ટ (2017) પોતાના અભ્યાસમાં આંબેડકરના ફેડરલ વિચારોને ન્યાય અને સમાનતાના બંધારણીય આધાર તરીકે દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે કે અંબેડકરે કાનૂની બુદ્ધિ સાથે નૈતિક પ્રતિબદ્ધતાનું સંયોજન કર્યું — જેથી ફેડરલ સિસ્ટમ નબળા વર્ગો માટે રક્ષણનું સાધન બની શકે. ભટ્ટના મતે, આંબેડકરનું ફેડરલિઝમ માત્ર સત્તા વિતરણ નહીં પરંતુ સામાજિક લોકશાહી સ્થાપવાની પ્રક્રિયા છે. તેથી, તેમનો ફેડરલ વિઝન આધુનિક ભારતના લોકશાહી વિકાસ માટે ખૂબ પ્રાસંગિક છે.

Ambedkar's vision of સંઘવાદ (આંબેડકરના ફેડરલ વિઝન):-

ભારતીય બંધારણમાં ફેડરલ ડિઝાઇન :- ડૉ. બી. આર. અંબેડકરે ભારતીય બંધારણમાં ફેડરલ સિસ્ટમને “મજબૂત કેન્દ્ર સાથે રાજ્યોને પૂરતી સ્વાયત્તતા” ધરાવતી રીતથી રચ્યું. તેઓ માનતા હતા કે ભારતીય નાગરિકોને સુરક્ષા અને સામાજિક સમાનતા આપવી હોવા સાથે, દેશની એકતા જાળવવી પણ એટલી જ જરૂરી છે. બંધારણમાં સંઘ યાદી, રાજ્ય યાદી, સમવર્તી યાદી ના માધ્યમથી સત્તાનું વિતરણ અને રાજ્યસભા દ્વારા રાજ્યોના પ્રતિનિધિત્વને સુનિશ્ચિત કરવું તેમના ફેડરલ વિઝનનું મુખ્ય તત્ત્વ છે.

બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ મા આંબેડકર :-અંબેડકરે બંધારણ સંસદના ચર્ચાઓમાં સ્પષ્ટતા કરી - “The Constitution is both unitary as well as federal according to the requirements of time and circumstances.” , આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓનો ફેડરલ વિઝન લવચીક અને પરિસ્થિતિ અનુસાર એડજસ્ટેબલ હતો. તેમણે કોઈપણ રાજ્ય કે સમુદાય માટે અનાવશ્યક

અધિકારીઓના સંગ્રહને ટાળવા માટે સંઘવાદને સાંવિધાનિક અને ન્યાયસંગત બનાવવાનું હેતુ રાખ્યું. આંબેડકરના દ્રષ્ટિકોણ અનુસાર, ફેડરલિઝમ માત્ર વહીવટી પ્રબંધન માટેનું સાધન નથી, પરંતુ સામાજિક ન્યાય અને નાગરિક અધિકારોનું રક્ષણ છે. તેઓ “મજબૂત કેન્દ્ર જરૂરી છે, પરંતુ રાજ્ય સ્વાયત્તિ પુરતી હોવી જોઈએ” એ સિદ્ધાંત પર ભાર મૂકતા હતા. જેમાં એમણે તે પણ સૂચવ્યું કે, તાત્કાલિક સ્થિતિમાં કેન્દ્રની નિયંત્રણ જરૂર પડે તો તે સંવિધાનિક રીતે શક્ય હોવું જોઈએ (જેમ કે Emergency powers).

સહકારી શાસન માટે દૃષ્ટિકોણ:- સમાન વિકાસના મોકા અને ન્યાયસભર પ્રતિનિધિત્વ મળે છે. આ દૃષ્ટિકોણના કારણે, તેઓએ સંઘવાદને માત્ર વહીવટી માળખું નહીં, પરંતુ સામાજિક અને નૈતિક સાધન તરીકે જોયું.

Constitutional Features (ભારતીય બંધારણમાં સંઘીય સુવિધાઓ):-

ભારતીય બંધારણ સત્તાઓના વિગતવાર વિતરણ, ઢિગૃહવાદ અને સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ દ્વારા આંબેડકરના સંતુલિત અભિગમને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

(I) સત્તાઓનું વિતરણ :- બંધારણ ત્રણ યાદીઓ દ્વારા સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે કાયદાકીય સત્તાઓનું વિભાજન કરે છે - સંઘ સૂચિ, રાજ્ય સૂચિ અને સમવર્તી સૂચિ (સાતમી અનુસૂચિ). સંઘ સૂચિમાં સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો અને ચલણ જેવા રાષ્ટ્રીય મહત્વના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. રાજ્ય સૂચિ પોલીસ, જાહેર આરોગ્ય અને કૃષિ જેવા ક્ષેત્રોને આવરી લે છે, જ્યારે સમવર્તી સૂચિ બંને સ્તરોને શિક્ષણ અને પર્યાવરણ જેવા વહેંચાયેલા વિષયો પર કાયદો બનાવવાની મંજૂરી આપે છે.

આંબેડકરે બંધારણ સભામાં આ વિભાજનનો બચાવ કર્યો હતો, ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે જ્યારે સંઘ મજબૂત બનાવવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે રાજ્યો શક્તિહીન નહોતા. તેમણે સિસ્ટમને “માળખામાં સંઘીય પરંતુ ભાવનામાં એકાત્મક” તરીકે વર્ણવી હતી.

(II) ઢિગૃહ વિધાનસભા :- રાજ્યસભા (રાજ્યો પરિષદ) સંસદમાં સંઘીય સિદ્ધાંતનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આંબેડકરે રાષ્ટ્રીય કાયદામાં રાજ્યોને અવાજ આપવા માટે તેની રચનાને ટેકો આપ્યો હતો, જોકે તેમણે રાષ્ટ્રીય શાસનને અવરોધી શકે તેવી વધુ પડતી સત્તાઓ આપવા સામે ચેતવણી આપી હતી. લોકસભા સીધી રીતે ચૂંટાયેલી હોવાથી, લોકશાહી જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરે છે, જ્યારે રાજ્યસભા પ્રાદેશિક પ્રતિનિધિત્વ સુનિશ્ચિત કરે છે - જે એકસાથે સંઘીય-લોકશાહી સંશ્લેષણને મૂર્તિમંત કરે છે.

(III) સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર :- આંબેડકરે સુપ્રીમ કોર્ટને "બંધારણના રક્ષક" માનતા હતા. ન્યાયિક સમીક્ષાની તેની શક્તિ દ્વારા, કોર્ટ ખાતરી કરે છે કે કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને તેમની બંધારણીય મર્યાદામાં કાર્ય કરે. કેશવાનંદ ભારતી (1973) અને એસ.આર. બોમ્મઈ (1994) જેવા સીમાચિહ્નરૂપ ચુકાદાઓએ બંધારણના સંઘીય પાત્રને મજબૂત બનાવ્યું છે અને કેન્દ્રીય સત્તાઓનો દુરુપયોગ અટકાવ્યો છે.

(IV) નાણાકીય સંબંધો :- આંબેડકરે માન્યતા આપી હતી કે રાજકીય સંઘવાદ નાણાકીય સંઘવાદ વિના કાર્ય કરી શકે નહીં. કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાકીય સંસાધનોનું સમાન વિતરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે નાણાં પંચ (કલમ 280) બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ પદ્ધતિએ પ્રાદેશિક અસમાનતાઓ ઘટાડવા અને સહકારી સંઘવાદને પ્રોત્સાહન આપવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે.

Cooprative fedralism and it's evolution (સહકારી સંઘવાદ અને તેનો વિકાસ):-

આંબેડકરની સંઘીય રચના સ્થિર નહોતી; તે આજે સહકારી સંઘવાદ તરીકે ઓળખાય છે તે બની. આ ખ્યાલ સામાન્ય લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે સરકારના વિવિધ સ્તરો વચ્ચે સહયોગ પર ભાર મૂકે છે.

(I) આયોજન અને વિકાસ :- સ્વતંત્રતા પછી, રાષ્ટ્રીય વિકાસ કાર્યક્રમોનું સંકલન કરવા માટે આયોજન પંચ (હવે નીતિ આયોગ દ્વારા બદલવામાં આવ્યું છે) જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. સહકારી સંઘવાદના વિચારથી પ્રેરિત નીતિ આયોગ, રાજ્યોને નીતિનિર્માણમાં ભાગ લેવા સક્ષમ બનાવે છે, જે આંબેડકરની સહભાગી શાસનમાં માન્યતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

(II) આંતર-રાજ્ય પરિષદોની ભૂમિકા :- કલમ 263 હેઠળ, આંબેડકરે રાજ્યો અને સંઘ વચ્ચે સંકલનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આંતર-રાજ્ય પરિષદની રચનાની જોગવાઈ કરી હતી. આ પદ્ધતિ આંતર-રાજ્ય વિવાદો, ખાસ કરીને પાણી જેવા સંસાધનો પર, ઉકેલવા અને સર્વસંમતિ-આધારિત નિર્ણય લેવાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મહત્વપૂર્ણ રહી છે.

(III) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય :- જોકે આંબેડકર શરૂઆતમાં પંચાયતી રાજ પ્રત્યે સાવધ હતા, તેમના પછીના લખાણોમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની જરૂરિયાત સ્વીકારવામાં આવી હતી. ૭૩મા અને ૭૪મા સુધારા (૧૯૯૨) એ આ દ્રષ્ટિકોણને સંસ્થાકીય બનાવ્યો, જેનાથી ભારત એક બહુ-સ્તરીય સંઘ બન્યું જે ગામડાઓ અને નગરોમાં લોકશાહીનો વિસ્તાર કરે છે.

Ambedkars Federalism and Indian democracy (આંબેડકરનો ફેડરલ વારસો અને લોકશાહી મજબૂતીકરણ):-

ડૉ. બી.આર. આંબેડકરે ભારતના બંધારણીય સંઘવાદને એક હેતુપૂર્ણ, “રાજ્યોનો સંઘ” તરીકે રચ્યો — એક એવું લવચીક પરંતુ કેન્દ્ર-કેન્દ્રિત સંઘવાદ, જેનો મુખ્ય હેતુ રાષ્ટ્રીય એકતા અને સામાજિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવો હતો.

તથાપિ, ધર્મનિરપેક્ષ કેન્દ્રીકરણની દબાણશીલ શક્તિઓ, નાણાકીય નિર્ભરતા, ન્યાયિક અર્થઘટન અને વિકસતી પક્ષીય રાજનીતિએ વારંવાર આ સંતુલનને બદલી નાખ્યું છે — જેનાથી ભારતીય લોકશાહી માટે શક્તિઓ અને વિસંગતતાઓ બંને ઉત્પન્ન થઈ છે, અને જેનું સઘન, બહુ-પદ્ધતિ (multi-method) સંશોધન આવશ્યક છે.

(I) આંબેડકરનું બંધારણીય માળખું: “Union of States/રાજ્યનું સંઘ” — પરંપરાગત સંઘ નહીં

આંબેડકરે જાણી જોઈને બંધારણની કલમ ૧ માં “Union of States” શબ્દપ્રયોગ કર્યો, જેથી ભારતીય રાજ્યને “અવિનાશી રાજકીય એકમ” તરીકે સ્થાપિત કરી શકાય અને કોઈપણ ઘટક રાજ્યને અલગ થવાનો અધિકાર ન રહે.

આ રચનામાં તેમણે સંઘીય ઉપાય (federal mechanisms) ને એકાત્મક સુરક્ષાઓ (unitary safeguards) સાથે સંકલિત કર્યા, જેથી વિભાજન પછી દેશની અખંડિતતા જાળવી શકાય.

આ બંધારણીય પસંદગી ભારતીય સંઘવાદના કોઈપણ વિશ્લેષણ માટે મૂળભૂત આધારરૂપ છે.

(II) કેન્દ્રીય પ્રાધાન્ય સુનિશ્ચિત કરતી બંધારણીય વ્યવસ્થાઓ — દુર્ઘટના નહીં, સંરક્ષણાત્મક હેતુ.

કટોકટીની જોગવાઈઓ, અવશેષી સત્તાઓ અને એકલ નાગરિકત્વ, આંબેડકર માટે કોઈ વિસંગતિ નહોતા, પરંતુ રાષ્ટ્રની એકતા અને વિવિધતાના સંતુલન માટેના જાગૃત ઉપાય હતા — ખાસ કરીને સમગ્ર દેશમાં હાંસિયામાં ધકેલાયેલા વર્ગોને સમાન સુરક્ષા આપવા માટે.

તેમનો “બંધારણીય નૈતિકતા” પરનો ભાર આ તર્કને આધાર આપે છે: સંઘવાદ માત્ર સંસ્થાકારક માળખાથી નહીં, પરંતુ બંધારણીય મૂલ્યોને માન આપતી સંસ્કૃતિથી ચાલે છે.

(III) નાણાકીય સંઘવાદ — રાજ્યની વાસ્તવિક સ્વાયત્તતાનું મુખ્ય સાધન

વ્યવહારમાં, મોટા કરસ્રોતો પર કેન્દ્રનો નિયંત્રણ, શરતી અનુદાન અને કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાઓ એ રાજ્યોની સ્વાયત્તતા અને નીતિ પરિક્ષણની ક્ષમતા પર મર્યાદા મૂકી છે.

જી.એસ.ટી. જેવી સુધારાઓએ કર માળખામાં પરિવર્તન લાવ્યું, પરંતુ સાથે જ નવા સહયોગી મંચો (જેમ કે GST પરિષદ) અને આવક વહેંચણી સંબંધિત તણાવ પણ ઊભા કર્યા.

તાજેતરમાં “વહેંચણીયોગ્ય કર પૂલ” (divisible pool) માં રાજ્યોના હિસ્સા અંગેની ચર્ચાઓ દર્શાવે છે કે નાણાકીય નીતિઓ કેવી રીતે કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધોને સતત પુનઃરચિત કરે છે.

(IV) ન્યાયિક અને રાજકીય સ્પર્ધા — સંઘીય સીમાઓનું સમયાંતરે પુનઃનિર્માણ

કલમ 355 (રાષ્ટ્રપતિશાસન)નો દુરુપયોગ સંઘીય વિશ્વાસને કમજોર બનાવતો રહ્યો, પરંતુ સુપ્રીમ કોર્ટના ઐતિહાસિક એસ.આર. બોમ્માઈ ચુકાદા એ મનસ્વી દબલને મર્યાદિત કરીને ન્યાયિક સમીક્ષાની સુધારક શક્તિ દર્શાવી.

તેથી ન્યાયિક વ્યવહાર માત્ર કાનૂની અર્થઘટન નથી, પરંતુ સંઘવાદના વિકાસમાં સક્રિય અને સ્પર્ધાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે.

(V) આંબેડકરના મૂલ્યલક્ષ્યો (સામાજિક ન્યાય, સમાનતા) માટે મજબૂત કેન્દ્ર જરૂરી — પરંતુ અતિશય કેન્દ્રીકરણથી બચવું જરૂરી

આંબેડકરના દ્રષ્ટિકોણમાં એક તાત્વિક વિસંગતિ (normative paradox) દેખાય છે —

એક મજબૂત કેન્દ્ર જરૂરી છે, જેથી અધિકારોનું રક્ષણ અને પુનર્વિતરણ સમગ્ર દેશમાં સમાન રીતે અમલમાં આવે;

પરંતુ અતિશય કેન્દ્રીકરણથી ઉપ-રાષ્ટ્રીય લોકશાહી જવાબદારી અને નીતિ વૈવિધ્ય બંને જોખમાય છે.

Ambedkar's federal legacy and democratic strengthening (આંબેડકરનો ફેડરલ વારસો અને લોકશાહી મજબૂતીકરણ):-

સંઘવાદ અને લોકશાહી મૂલ્યો :- ફેડરલિઝમ ભારતીય લોકશાહીન માટે એક શક્તિશાળી સાધન છે, જે સત્તાનું વિતરણ, નાગરિકોની ભાગીદારી અને લઘુમતી સમુદાયોના હિતો સુરક્ષિત કરે છે. કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાનો સંતુલન નાગરિકોને સ્થાનિક સ્તરે નિર્ણયમાં ભાગીદારીની તક આપે છે. આ રીતે, ફેડરલ સિસ્ટમ સમાનતા, શાસનની પારદર્શિતા અને પ્રતિનિધિત્વ માટે આધાર પ્રદાન કરે છે.

સ્વતંત્રતા, સમાનતા, અને ભાઈચારો:- આંબેડકર સંઘવાદને લોકશાહીન ત્રિપથ (સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ભાઈચારો) સાથે સીધો જોડે છે:

- સ્વતંત્રતા: ફેડરલ માળખું નાગરિકોને રાજ્ય અને કેન્દ્ર વચ્ચે ભાગીદારી માટે સક્રિય તક આપે છે.
- સમાનતા: કેન્દ્ર-રાજ્ય સહકારથી દરેક રાજ્ય અને સમુદાયને સમાન વિકાસના અવસર મળે છે.
- ભાઈચારો: વિવિધ રાજ્યો અને સમુદાયો વચ્ચે સહકાર અને સામાજિક સમાનતા જાળવવામાં ફેડરલિઝમ મદદરૂપ છે.

સામાજિક ન્યાય અને રાજકીય સંઘવાદ :- આંબેડકરના દૃષ્ટિકોણમાં, ફેડરલિઝમ માત્ર વહીવટી માળખું નહીં પરંતુ સામાજિક ન્યાયનું સાધન છે. લઘુમતી સમુદાયોને પ્રતિનિધિત્વ આપવા અને બહુમતવાદી તત્વો દ્વારા મોટા સમુદાયના દબાણને ટાળવા માટે સંઘવાદ મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ “constitutional morality” પર ભાર મૂકે છે, જે સંપૂર્ણ સમાજમાં ન્યાય, સમાનતા અને સાંસ્કૃતિક સમાનાધિકારને મજબૂત કરે છે.

નીતિ નિર્માણ અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં ફેડરલિઝમ :- સહકારી સંઘવાદ દ્વારા, આંબેડકરફેડરલ વિઝનને આધુનિક India ની નીતિગત અને વહીવટી પ્રક્રિયામાં પ્રયોગ કર્યો. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સાથે મળીને, નીતિનિર્માણ, જી.એસ.ટી , ફાઇનાન્સ કમિશન અને વિકાસ પ્રોજેક્ટોમાં સહયોગ અને સામ્યત્વ સ્થાપિત થાય છે. આ માળખું દેશની લોકશાહીન મજબૂતી અને પ્રગતિને સુનિશ્ચિત કરે છે.

Federal Challenges (મુખ્ય સંઘીય પડકારો):-

ડૉ. બી. આર. અંબેડકરે ભારતીય બંધારણને એક એવા સંઘીય માળખા તરીકે રચ્યું હતું જેમાં રાજ્યઓને સ્વાયત્તતા મળે અને સાથે રાષ્ટ્રની એકતા પણ જાળવાઈ રહે. તેમણે કહ્યું હતું કે “ભારત ફેડરેશન બન્યો નથી, પણ ફેડરલ બંધારણ ધરાવતો એક એકીકૃત દેશ છે.”

પરંતુ સમય સાથે, કેન્દ્રીકરણ, નાણાકીય અસમાનતા, ન્યાયિક પુનર્વિચારણા અને રાજકીય પ્રણાલીનું પરિવર્તન — આ બધાએ આંબેડકરના મૂળ સંઘવાદી દ્રષ્ટિકોણને પડકાર્યો છે. આ તણાવોનું અભ્યાસ કરવાથી ભારતીય લોકશાહીની નીતિગત શક્તિ અને સંસ્થાગત સ્થિરતાને વધુ મજબૂત બનાવવાની દિશા મળે છે.

1. બંધારણીય રચના અને રાજકીય પ્રયોગ વચ્ચેનો તફાવત :- આંબેડકર દ્વારા ઘડાયેલ સંઘીય બંધારણમાં રાજ્યોને સ્વતંત્રતા અપાય છે, પણ તેમાં અનેક એકપક્ષીય તત્વો છે — જેમ કે બાકી

રહેલ સત્તાઓ, તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ અને એકલ નાગરિકત્વ. આ કારણે કેન્દ્ર પાસે વધુ સત્તા રહી, અને રાજ્યોની નીતિ સ્વાયત્તતા ઘટી ગઈ.

2. નાણાકીય સંઘવાદ (Fiscal સંઘવાદ) અને રાજ્યોની આર્થિક નિર્ભરતા :- કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે લંબીઅસમાનતા (Vertical imbalance) અને રાજ્યો વચ્ચે આડઅસમાનતા (Horizontal imbalance) હજી પણ છે.

GST પછી પણ રાજ્યો કેન્દ્રના અનુદાન અને યોજનાઓ પર નિર્ભર છે, જેના કારણે રાજ્યોની નીતિગત સ્વતંત્રતા મર્યાદિત થાય છે.

3. શરતી સહાય અને કેન્દ્રિય નિયંત્રણ (Conditional Grants) :- કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આપવામાં આવતા સેન્ટ્રલ સ્પોન્સર્ડ સ્કીમ રાજ્યોને કેન્દ્રની નીતિનું પાલન કરવા મજબૂર કરે છે. આથી રાજ્યોમાં નવીન નીતિ અપનાવવાની પ્રેરણા ઘટે છે — જે આંબેડકરની સ્વાયત્ત રાજ્યોની કલ્પનાને વિરુદ્ધ છે.

4. ન્યાયપાલિકાનો હસ્તક્ષેપ :- સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદાઓ — ખાસ કરીને Basic Structure Doctrine — સંઘીય સંતુલનને વારંવાર બદલે છે. ક્યારેક કોર્ટ રાજ્યના હિતનું રક્ષણ કરે છે, તો ક્યારેક કેન્દ્રની સત્તાને વિસ્તારે છે. ન્યાયપાલિકા સંઘવાદનો મહત્વપૂર્ણ નિરણીય પરિબલ બની ગઈ છે.

5. પ્રાદેશિક પક્ષો અને અસમાન સંઘવાદ :- પ્રાદેશિક પક્ષોની ઉન્નતિએ રાજ્યોને વધુ પ્રતિનિધિત્વ આપ્યું છે, પરંતુ સાથે વિશેષ દરજ્જો અને અલગ નીતિની માંગ પણ વધારી છે. આ વિવિધ માંગણીઓને સંતુલિત રાખીને રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવી એક મોટો પડકાર છે.

6. આંતર-રાજ્ય સંસ્થાઓની નબળાઈ :- ઇન્ટર-સ્ટેટ કાઉન્સિલ અને નીતિ આયોગ જેવી સંસ્થાઓ પાસે બાધ્યકૃત સત્તા નથી. તેથી રાજ્યો અને કેન્દ્ર વચ્ચેના નીતિ-વિસંગતતાઓના ઉકેલમાં અસ્થિરતા રહે છે.

7. પ્રાદેશિક અસમાનતા અને ન્યાય :- વિવિધ રાજ્યોની આવક અને વિકાસમાં તફાવત હોવાના કારણે સામાજિક ન્યાયનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આંબેડકરના દ્રષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો આ વિતરણાત્મક ન્યાય માટે મોટો અવરોધ છે.

8. કેન્દ્રની રાજકીય દબલઅંદાજ :- ઈમરજન્સી પાવર , રાષ્ટ્રપતિ શાસન અને કેન્દ્રિય એજન્સીઓના ઉપયોગમાં રાજકીય હેતુઓનો પ્રભાવ રહેતો હોય છે. આથી સંઘીય વિશ્વાસ ખંડિત થાય છે.

9. સ્થાનિક સ્વરાજની નબળાઈ :- આંબેડકરના સમય દરમિયાન ધ્યાન મુખ્યત્વે કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધ પર હતું, પરંતુ આજે ત્રિતીય સ્તર (Panchayati Raj, Nagarpalika) મજબૂત કર્યા વિના લોકશાહી મજબૂત થઈ શકતી નથી.

10. સંકટકાળમાં સંઘવાદના પડકારો :- COVID-19 જેવા સંકટ દરમિયાન કેન્દ્ર-રાજ્ય સંકલનમાં ખામી દેખાઈ — આથી સાબિત થયું કે ભારતીય સંઘવાદ હજુ કાર્યાત્મક દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે.

Contemporary Relevance (આધુનિક પ્રાસંગિકતા):-

સ્વાતંત્ર્ય પછીના ફેડરલિઝમનો વિકાસ :- સ્વતંત્રતાના પ્રથમ દશક પછી, ભારતીય સંઘવાદ કેન્દ્રિયતાનું ભારપૂર્વક અભિગમ ધરાવતું હતું. 1950-1990 દરમિયાન રાજ્યો અને કેન્દ્ર વચ્ચે સત્તાનો સંતુલન અમલમાં આવતો હતો, જેમાં અનેકવાર કેન્દ્રની મજબૂતી વધુ દેખાતી. 1991 પછી, સહકારી સંઘવાદના અભિગમને મજબૂતી આપી, જે જી.એસ.ટી , ફાઇનાન્સ કમિશન અને નીતિ આયોગ દ્વારા પ્રદર્શિત થયો. આ માળખું આંબેડકરના ફેડરલ વિઝનને આધુનિક પ્રસંગોમાં અનુરૂપ બનાવે છે.

આધુનિક સમયમાં સંઘવાદ સામે પડકારો :-

- કેન્દ્રિયતાની વેગવર્તી પ્રવૃત્તિ: કેટલાક રાજ્યોની સ્વાયત્તતા સંકુચિત થઈ રહી છે.
- રાજ્યો અને કેન્દ્ર વચ્ચે નાણાકીય તણાવ: GST અને કુલ નાણાકીય ફાળવણીને કારણે વિવાદો ઊભા થાય છે.
- રાજકીય પડકારો: વિવિધ રાજકીય પક્ષો અને પ્રદેશવાદી દબાણ વચ્ચે રાજ્યોની અવાજની અવગણના.
- અનુચ્છેદ 356 નો દુરુપયોગ: કેન્દ્ર દ્વારા રાજ્ય શાસન પર અતિ સત્તા પ્રયોગ.

આંબેડકરના ફેડરલ વિઝનની પુનર્અવલોકન :- આ contemporary પડકારો દર્શાવે છે કે આંબેડકરના ફેડરલ સિદ્ધાંતો આજે પણ અતિ પ્રાસંગિક છે. તેમનો Cooperative અને Flexible સંઘવાદ, રાજ્ય-કેન્દ્ર સહકાર અને સામાજિક ન્યાયને પ્રાધાન્ય આપતો અભિગમ, ભારતીય લોકશાહીને મજબૂત કરવા માટે માર્ગદર્શક છે. તેમને અનુક્રમણિકાની જેમ સંતુલિત સત્તા વિતરણ, ભેદભાવ ટાળવા અને વિકાસ માટે રાજ્ય-કેન્દ્ર સહયોગના માર્ગ દર્શાવ્યા છે.

Conclusion (નિષ્કર્ષ):-

ડૉ. બી. આર. આંબેડકરના ફેડરલ વિઝન ને વિશ્લેષણ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમણે ભારતીય બંધારણમાં મજબૂત કેન્દ્ર સાથે સ્વાયત્ત રાજ્યો ધરાવતું Federal માળખું વિકસાવ્યું હતું,

જે એકતા અને વિવિધતાનું સંતુલન જાળવવામાં સક્ષમ છે. તેમના દૃષ્ટિકોણ મુજબ સંઘવાદ માત્ર વહીવટી માળખું નહીં, પરંતુ લઘુમતી રક્ષણ, ન્યાય અને લોકશાહી મજબૂતી માટેનું સાધન છે. બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ અને આંબેડકર ના લેખો દર્શાવે છે કે સંઘવાદમાં લવચીકતા અને સહયોગ એ મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે, જે દેશના વિવિધ સામાજિક અને રાજકીય પડકારોને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી છે.

આધુનિક ભારત માં, જી.એસ.ટી , ફાઇનાન્સ કમિશન અને નીતિ આયોગ જેવા નીતિગત ઉપાયો સંઘીય સિદ્ધાંતો ને અમલમાં લાવે છે, જે આંબેડકર ના સહકારી સંઘવાદ સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરે છે. contemporary પડકારો, જેમ કે અનુચ્છેદ 356 નો દુરુપયોગ અને કેન્દ્રિય સત્તાની વધુ વેગવર્તી પ્રવૃત્તિ, દર્શાવે છે કે સંઘવાદને સતત સુધારવા અને મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે.

અંતે આંબેડકર નુંકેડરલ વિઝન આજે પણ ભારતીય લોકશાહીન, ન્યાય અને સામાજિક સમાનતા માટે મજબૂત આધાર છે. તેમનું સહકારી અને લવચીક સંઘવાદ દેશના વિકાસ, શાંતિ અને સમાનતા માટે માર્ગદર્શક સાબિત થાય છે.

References(સંદર્ભો)

1. Parmar, Nisha and Pandya, Mehal. “Dr. B. R. Ambedkar’s Vision of Federalism and It’s Relevance in Current Indian State-Central Relations.” *International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR)*, Vol 6, Issue 6, November-December 2024. Link: <https://www.ijfmr.com/papers/2024/6/32811.pdf> IJFMR+1
2. “Nature of Indian Federalism.” *Indian Journal of Law and Legal Research (IJLLR)*. Link: <https://www.ijllr.com/post/nature-of-indian-federalism> IJLLR Journal
3. Kushwaha, Arvind Singh. “Judicial Approach On The Nature Of Indian Cooperative Federalism.” *Indian Journal of Law and Legal Research (IJLLR)*. Link:<https://www.ijllr.com/post/judicial-approach-on-the-nature-of-indian-cooperative-federalism> IJLLR Journal
4. Chandra, Rakesh. “A Study of the Growth of Federalism in India and the Impediments Lying Ahead.” *Indian Politics and Law Review Journal*, Vol 8 (2023). Link:<https://journal.thelawbrigade.com/iplr/article/view/717> journal.thelawbrigade.com
5. “The quasi-federal constitution? Taxonomical influences on interpretation of federalism in India.” *Global Constitutionalism*, Cambridge Core.

Link:<https://www.cambridge.org/core/journals/global-constitutionalism/article/quasifederal-constitution-taxonomical-influences-on-interpretation-of-federalism-in-india/FCD6BF65EB66D93C09B916B0E2E036A7>
Cambridge University Press and Assessment

Bio-note:-

Yashkumar Ruvekar and Krishna Panchal વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરતના જાહેર વહીવટ વિભાગમાં અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થી છે. તેમના શૈક્ષણિક રસના ક્ષેત્રોમાં ભારતીય બંધારણીય અભ્યાસ, સંઘવાદ, જાહેર નીતિ અને લોકશાહી શાસનનો સમાવેશ થાય છે. ડૉ. બી. આર. આંબેડકરની સામાજિક ન્યાય અને સહકારી સંઘવાદની દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને, તેઓ ભારતીય રાજ્ય અને તેની લોકશાહી રચના વચ્ચેના સંબંધનો અભ્યાસ કરે છે. બંને સંશોધક વિદ્યાર્થી સમાનતાપૂર્ણ શાસન, વિકેન્દ્રીકરણ અને લોકશાહી સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવા માટે સંશોધન દ્વારા યોગદાન આપવાનું ધ્યેય ધરાવે છે.

